

Marina Novina

Sveučilište u Zagrebu, Fakultet filozofije i religijskih znanosti, Jordanovac 110, HR–10000 Zagreb
marina.novina@ffrz.unizg.hr

Kritičko mišljenje, znanje i mentalno zdravlje

Sažetak

Kritičko mišljenje značajno je za svakog pojedinca i za društvo u cjelini: u kontekstu stjecanja znanja, u okvirima služenja stečenim znanjima i u vidu očuvanja mentalnog zdravlja. Time postaje razvidno da je pitanje kritičkog mišljenja složeno te da ga treba promotriti višedimenzionalno i interdisciplinarno. Stoga, ovo istraživanje (1) utvrđuje temeljna obilježja kritičkog mišljenja, odnosno govori o naravi kritičkog mišljenja. Zatim, (2) sagledava mogućnosti ili tzv. »strategije razvoja kritičkog mišljenja«, te razmatra (3) razvoj kritičkog mišljenja u kontekstu realnih aspekata čovjekova razvoja. Cilj je ovoga istraživanja konceptualno pomoći razrješenu kontroverznih pitanja glede naravi kritičkog mišljenja i njegova razvoja, a poradi poboljšanja razine stjecanja i korištenja stečenih znanja i očuvanja mentalnog zdravlja pojedinca i zajednice.

Gljučne riječi

kritičko mišljenje, razvoj kritičkog mišljenja, filozofija, psihologija, biologija, obrazovanje, znanje, mentalno zdravlje

1. Uvod

Među popularnijim pojmovima suvremenog neznanstvenog i znanstvenog diskursa nesumnjivo se nalazi sintagma *kritičko mišljenje*. Kritičko mišljenje je potrebno svima, iz više razloga, te stoga ne čudi da obrazovni sustavi i znanosti ističu da im je cilj razviti kritičko mišljenje.¹ U još aktualnom periodu pandemije COVID-19, kritičko mišljenje (ili problem njegova izostanka) bilo je u središtu sukoba »cijepiti se ili ne cijepiti se«. Tko je kritički promislio situaciju i donio ispravnu odluku? Tko kritički misli, a tko uopće ne misli? Što zapravo znači kritički promisliti situaciju i na temelju čega donijeti ispravne odluke? Životne okolnosti, stanja i problemi generirali su rasprave koje su istaknule značaj kritičkog mišljenja i potrebu njegova razvoja. Štoviše, pokazalo se kako je jedna od najpoželjnijih stvari poprilično materijalistički usmjerenog čovjeka današnjice, začuđujuće, ne neki predmet već kritičko mišljenje. Iako je motivacija za kritičko mišljenje legitimno pitanje, ona tematski nije važna jer i nju može i mijenjati upravo kritičko mišljenje. Dakle, potrebno je utvrditi što je kritičko mišljenje i za što je sve značajno, te kako ga razviti i što utječe na njegov razvoj.

Riječ je, dakle, o složenoj temi o kojoj u ovome radu progovaramo sljedećim redom. Preliminarno utvrđujemo značaj kritičkog mišljenja, a zatim pitanje

1

Detaljnije vidi: Robert H. Ennis, »Critical Thinking: A Streamlined Conception«, u: Martin Davies, Ronald Barnett, (ur.) *The Palgrave Handbook of Critical Thinking in Higher Education*, Palgrave Macmillan,

New York 2015., str. 31–47, doi: https://doi.org/10.1057/9781137378057_2; Sharon Bailin, »Critical thinking and science education«, *Science & Education* 11 (2002), str. 361–375, doi: <http://dx.doi.org/10.1023/A:1016042608621>.

kritičkog mišljenja sagledavamo iz tri perspektive: (1) progovaramo o naravi, tj. iznosimo obilježja kritičkog mišljenja, (2) progovaramo o razvoju kritičkog mišljenja, tj. o tome kako poučavati kritičko mišljenje, i (3) sagledavamo razvoj kritičkog mišljenja u kontekstu realnih aspekata čovjekova razvoja. Imajući na umu složenost pitanja kritičkog mišljenja, cilj je ovoga rada pristupiti pitanju kritičkog mišljenja višedimenzionalno – kako bi se konceptualno pomoglo razrješenju kontroverznih pitanja u odnosu na narav kritičkog mišljenja i njegov razvoj, čemu je pak krajnji cilj puno dalekosežniji, a to je poboljšana razina stjecanja znanja i korištenja stečenim znanjima, kao i očuvanje mentalnog zdravlja pojedinca i zajednice.

2. Od kritičkog mišljenja do znanja i očuvanja mentalnog zdravlja

Kritičko je mišljenje poželjno i potrebno, pa sukladno tome i prioritet obrazovnih sustava. Unatoč tome, za kritičko mišljenje ne postoji jednoznačno određenje, već prije niz operativnih definicija, koje donosi obilna literatura o kritičkom mišljenju, a kojima se služe razne discipline i različite vrste diskursa.² U tom smislu, možemo izdvojiti temeljna obilježja kritičkog mišljenja, ističući ponajprije da, etimološki, već sintagma *kritičko mišljenje* upućuje na barem dvoje. Prvo, na činjenicu da čovjekovo mišljenje može biti nekritičko ili pogrešno. Drugo, da je nužno biti kritičan u pravom smislu te riječi. Naime, čovjek današnjice sklon je kritiku razumjeti kao kritiziranje, pa čak i moraliziranje, ali sâm pojam (stgrč. *κριτική τέχνη*, *kritikē téchnē*) upućuje na umijeće prosuđivanja ili razlučivanja, odlučivanja, razdvajanja, istinitog od neistinitog, dobra od zla. Riječ je, dakle, o činu mišljenja za koji je kao racionalno biće, obdareno razumom, sposoban samo čovjek.³

Dakle, kritičko je mišljenje neodvojivo od logike, ali bilo bi pogrešno misliti da nije vezano uz emocije ili kreativnost. Naime, i u tim je stanjima ili pitanjima nužno razlučivanje. Drugim riječima, možemo reći da je kritičko mišljenje vezano uz rješavanje problema, uz donošenje odluka, uz mišljenje višega reda, uz kreativno mišljenje. Zapravo, uz sve vrste mišljenja.⁴ Upravo zato neki autori ističu da je nužno »misliti o mišljenju«, odnosno razumjeti i razviti kritičko mišljenje kako ne bismo živjeli u zabludama.⁵ Psiholozi, psihijatri i psihoterapeuti upozoravaju da je valjano mišljenje temelj mentalnoga zdravlja. Naime, živjeti u zabludi ili s pogrešnim mišljenjem psihološki je neodrživo – bilo da je riječ o biološkim ili o drugim uzrocima takvog stanja. Stoga, nije teško uočiti da je valjano mišljenje, odnosno razumsko prosuđivanje ili dobro mišljenje temelj dobrog funkcioniranja osobe u zajednici. Drugim riječima, kritičko mišljenje neodvojivo je i od stjecanja znanja, i od služenja stečenim znanjima, i od mentalnog zdravlja pojedinca i zajednice. Time pak postaje razvidno i odakle tolika potreba za poučavanjem kritičkog mišljenja.

Naime, kritičko je mišljenje, gledano iz raznih perspektiva, i razumsko prosuđivanje, i umijeće razlučivanja, i valjano mišljenje, i mišljenje višega reda i metamišljenje, te je nužno čovjeku u svim životnim situacijama i stanjima, uključujući zaključivanja i prosudbe svih vrsta, znanstvena pitanja, emocionalna stanja, umjetničko djelovanje, moralna i duhovna pitanja. Konačno, mišljenje (pa i u smislu dane biološke osnove) nije nešto statično i pasivno, već ga je moguće razvijati kako bi čovjek brže, lakše i bolje razlučivao situacije, emocije, stanja, potrebe itd. Čovjekov je razvoj, kako ističe psihologija i neuroznanost, plastičan. U tom smislu, kritičko mišljenje nije samo sastavnica čovjekova razvoja i nužnost na putu stjecanja znanja i služenja stečenim

znanjima nego i svojevrsna osnova na putu očuvanja mentalnog zdravlja i dobrog funkcioniranja društva. Stoga, ne čudi da je jedno od aktualnijih pitanja današnjice: kako razviti kritičko mišljenje? Međutim, kvaliteta odgovora na pitanje o razvoju kritičkog mišljenja ovisi o kvaliteti samog određenja kritičkog mišljenja, odnosno o razumijevanju naravi kritičkog mišljenja. Stoga, usmjerimo se prvo na pitanje naravi kritičkog mišljenja.

3. O naravi kritičkog mišljenja

Istraživanju kritičkog mišljenja, u pokušaju da se približi esencijalnom određenju kritičkog mišljenja, znanstvenu je karijeru, s više od šezdeset članaka i više autorskih knjiga, usmjerio američki filozof Robert Hugh Ennis.⁶ On je nakon niza godina istraživanja i brojnih pokušaja određenja kritičkog mišljenja, kao i promišljanja o naravi dispozicija za kritičko mišljenje, zaključio da je kritičko mišljenje »razumsko reflektivno mišljenje usredotočeno na odlučivanje što vjerovati ili činiti.«⁷ Naglasak je, kako je mnogo godina ranije istaknuo Ennis, na razumnosti, refleksivnosti i na procesu donošenja odluka.⁸ Sve perspektive, psihologijska, filozofijska i obrazovna, složile bi se s istaknutim naglascima na svoj način.⁹ Istraživači su brzo uočili da je kritičko mišljenje složeno, pa je u tom smislu i Ennis istaknuo da je kritičko mišljenje kompleksni spoj dvanaest dispozicija za kritičko mišljenje i osamnaest sposobnosti za

2

U prilog toj tvrdnji govore preporuke o dvadeset najboljih knjiga o kritičkom mišljenju: James Wilson, »20 Best Books on Critical Thinking (2022 Review)«, *BestBookHub.com* (16. 9. 2020). Dostupno na: <https://bestbookshub.com/best-critical-thinking-books/> (pristupljeno 27. 7. 2022.).

3

Zanimljivo je u ovom kontekstu istaknuti da su pojmovi *um*, *razum* i *inteligencija* tijekom povijesti dugo bili neodvojivi, pa shodno tome i kažemo da je čovjek jedino razumsko, odnosno inteligentno biće. Dok se danas pitamo postoji li osnova za razvoj umjetne inteligencije i paralelno raspravljamo o razvoju kritičkog mišljenja, propuštamo uočiti da inteligencija i kritičko mišljenje imaju isti korijen u umijeću razlučivanja istine od neistine i dobra od zla. U tom smislu detaljnije o određenju i etimologiji pojma inteligencije vidi: Marina Novina, »From the Linguistic Turn to the Cognitive Turn and Back Again«, u: Sandro Skansi (ur.) *Guide to Deep Learning Basics. Logical, Historical and Philosophical Perspectives*, Springer, Cham 2020., str. 13–27, http://dx.doi.org/10.1007/978-3-030-37591-1_3.

4

Usp. David Hitchcock, »Critical Thinking«, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta, Uri Nodelman (ur.). Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/critical-thinking/> (pristupljeno 28. 7. 2022).

5

Usp. Steven Novella, *Your Deceptive Mind. A Scientific Guide to Critical Thinking Skills*, The Teaching Company, Chantilly 2012., str. 1–18.

6

M. Davies, R. Barnett (ur.) *The Palgrave Handbook of Critical Thinking in Higher Education*, str. 27.

7

R. H. Ennis, »Critical Thinking: A Streamlined Conception«, str. 32.

8

Robert H. Ennis, »Critical Thinking Dispositions: Their Nature and Assessability«, *Informal Logic* 18 (1996) 2–3, str. 165–182, doi: <https://doi.org/10.22329/il.v18i2.2378>.

9

Na primjer, samu sintagmu *kritičko mišljenje* (kao reflektivno mišljenje) skovao je i prvi definirao John Dewey, i to kao »aktivno, ustrajno i pažljivo razmatranje bilo kojeg uvjerenja ili pretpostavljenog oblika znanja u svjetlu osnova koje ga podržavaju i daljnjih zaključaka kojima teži« (usp. D. Hitchcock, »Critical Thinking: A Streamlined Conception«). Uočavamo da su težišta ista. Međutim, usporedimo li definicije kritičkog mišljenja koje donose gotovo svi autori navedeni u ovom istraživanju dolazimo do istog zaključka kao i Ennis.

kritičko mišljenje. Dispozicije za kritičko mišljenje očituju se kao: (1) traženje i iznošenje jasnih tvrdnji, teza i pitanja; (2) traženje i iznošenje jasnih razloga; (3) dobra informiranost; (4) korištenje i navođenje vjerodostojnih izvora i opservacija; (5) uzimanje u obzir situacije u cjelini; (6) fokusiranost na temeljni zahtjev u kontekstu; (7) spremnost na alternativno stajalište; (8) otvorenost uma drugačijem mišljenju i suzdržavanje od prosudbe ako ne postoje dokazi i dovoljni razlozi za naš stav; (9) spremnost na promjenu stava s obzirom na postojeće dokaze i razloge; (10) traženje preciznosti u skladu sa situacijom; (11) pokušaj da se koliko god je to moguće ispravno shvati situacija i (12) aktivno služenje sposobnostima za kritičko mišljenje. S druge strane, ističe Ennis, sposobnosti za kritičko mišljenje očituju se kao: (I) imanje cilja i težnja za ostvarenjem cilja; (II) analiziranje argumenata; (III) postavljanje i odgovaranje na pitanja – tako da razjašnjavaju nešto; (IV) razumijevanje, korištenje grafova i matematike; (V) prosuđivanje vjerodostojnosti izvora; (VI) motrenje i procjenjivanje opservacijskih izvještaja; (VII) služenje tzv. »pozadinskim znanjima«, poput znanja o situacijama i prethodno donesenim zaključcima; (VIII) deduciranje i prosudba dedukcije; (IX) donošenje i prosudba induktivnih zaključaka i argumenata; (X) donošenje i prosudba vrijednosnih tvrdnji; (XI) određenje termina i prosudba definicija; (XII) primjereno služenje s dvosmislenošću; (XIII) prepoznavanje i prosudba neizrečenih pretpostavki; (XIV) pretpostavljeno mišljenje; (XV) rješavanje falacija; (XVI) svjesnost i provjeravanje vlastitog mišljenja; (XVII) uređeno upravljanje stvarima i situacijama; i (XVIII) retoričko strateško djelovanje.¹⁰

Navedene dispozicije i sposobnosti upućuju na činjenicu da je kritičko mišljenje složeno, tj. složeni proces.¹¹ Naime, u toj *složenosti* i *procesu* uočavamo da se dispozicije i sposobnosti razlikuju, ali i da se ne podrazumijevaju. Ako osoba ima određenu sposobnost, to nužno ne znači da ona ima i neku dispoziciju, kao i obrnuto, pa se stoga smatra da bi i dispozicije i sposobnosti trebale biti među ciljevima poučavanja kritičkog mišljenja.¹² Štoviše, kada su dispozicije u pitanju – poput lomljivosti staklene čaše koja nije vizualno uočljiva, a lomljivost jest dispozicija staklene čaše – tako ni dispozicije kritičkog mišljenja često nije lako razlučiti. Naime, da bi dispozicije (tj. skrivene kvalitete) postale razvidne potrebni su određeni uvjeti, odnosno nešto se mora dogoditi da bi dispozicije postale očite.¹³

Razdvajanje dispozicija i sposobnosti za kritičko mišljenje u skladu je s temeljnim spoznajama biologije i neurologije o biološkim osnovama psihičkih procesa, odnosno sa spoznajama razvojne psihologije o plastičnosti čovjekova razvoja.¹⁴ Naime, unatoč činjenici da razvojna psihologija poznaje gotovo desetak teorija o čovjekovom razvoju, sve teorije ističu značaj razmatranja bioloških osnova i vanjskih utjecaja za razumijevanje čovjekova razvoja. Dakle, da bi se razvila čovjekova biološka osnova (ili tzv. »skriveno kvalitete«) potrebno je u nekoj mjeri osigurati razne vrste uvjeta koji uključuju i odgojno-obrazovne sadržaje. U tom smislu, valja uočiti da različitost vanjskih uvjeta pozitivno ili negativno utječe na razvoj dispozicija i sposobnosti kritičkog mišljenja. Stoga, možemo reći da Sharon Bailin ispravno uočava da kritičko mišljenje ne može biti osigurano isključivo izvršavanjem niza koraka ili procedura, odnosno da se kritičko mišljenje ne bi trebalo razumjeti isključivo kao »proces« i »vještina«, jer je riječ o normativnom konceptu. Naime, kada govorimo o kritičkom mišljenju mislimo na »dobro mišljenje«. To je kvaliteta mišljenja koja »kritičko mišljenje razlikuje od nekritičkog mišljenja i ta je kvaliteta određena stupnjem do kojeg mišljenje zadovoljava relevantne

standarde i kriterije«. ¹⁵ Drugim riječima, za razvoj kritičkog mišljenja važni su i utjecaji iz okoline i odgojno-obrazovni konteksti i, još više, važne su specifičnosti konteksta učenja. Naime, kritičko se mišljenje

»... uvijek pokazuje kao odgovor na partikularan zadatak, pitanje, problematiku, situaciju ili izazov, uključujući rješavanje problema, procjenu teorija, provođenje istraživanja, interpretaciju radova i poduzimanje kreativnih zadataka (Bailin 1990), a takvi izazovi uvijek nastaju u partikularnom kontekstu«. ¹⁶

Bailin u tom smislu ističe ulogu partikularnih znanosti u razvoju kritičkog mišljenja, ali paralelno s Ennisom potvrđuje značaj pitanja: kako razvijati kritičko mišljenje? Usredotočimo se sada detaljnije na to pitanje.

4. Razvoj kritičkog mišljenja

Razvoj kritičkog mišljenja neodvojiv je od određenja kritičkog mišljenja, ali i od raznih vrsta odgoja i obrazovanja. Još više, uočljivo je da poteškoće oko esencijalnog određenja kritičkog mišljenja, odnosno da složenost kritičkog mišljenja implicira teškoće oko odgovora na pitanje kako razvijati kritičko mišljenje. U skladu s tim teškoćama autori zastupaju više različitih stajališta. Dok pojedini autori smatraju da se kritičko mišljenje razvija nesvjesno u dječjoj dobi kroz procese sazrijevanja i socijalizacije, te da je na koncu riječ o političkoj odluci obrazovati za kritičko mišljenje ili ne, ili da se kritičko mišljenje ni ne može poučavati, drugi autori smatraju da se kritičko mišljenje može i treba poučavati. ¹⁷ Stoga, ne čudi da u raspravama o kritičkom mišljenju nalazimo i autore koji ističu da znanosti uvelike razvijaju kritičko mišljenje, ¹⁸ ali i one koji ističu da je

»... poučavanje znanstvenog mišljenja, prosuđivanja, kritičkog mišljenja i više-varijantnog mišljenja carstvo koje treba daljnja istraživanja i analize, kao i kritičku raspravu u budućnosti.« ¹⁹

Uzmemo li u obzir spoznaje razvojne psihologije i neuroznanosti o plastičnosti mozga, uočavamo da je čovjek biće razvoja te da je plastičnost (tj. poučljivost) čovjekova karakteristika koja je prisutna kroz njegov cijeli životni

10

Usp. R. H. Ennis, »Critical Thinking: A Streamlined Conception«, str. 32–33.

11

Usp. S. Novella, *Your Deceptive Mind*, str. 1–18.

12

Usp. R. H. Ennis, »Critical Thinking Dispositions: Their Nature and Assessability«, str. 168.

13

Usp. *ibid.*, str. 166.

14

Detaljnije vidi: Laura E. Berk, *Development through the Lifespan*, Pearson, Boston 2014. Posebice poglavlja I i VI; Miloš Judaš, Ivica Kostović, *Temelji neuroznanosti*, Medicinska dokumentacija, Zagreb 1997.

15

S. Bailin, »Critical thinking and science education«, str. 364.

16

Ibid., str. 368.

17

Usp. Sarah Benesch, »Thinking Critically, Thinking Dialogically«, *TESOL Quarterly* 33 (1999) 3, str. 573–574, doi: <https://doi.org/10.2307/3587682>.

18

S. Bailin, »Critical thinking and science education«, str. 361.

19

Michael F. Shaughnessy, Manuel Varela, Zhiming Liu, »Critical Thinking in Science: What Are the Basics?«, *World Journal of Educational Research* 4 (2017) 4, str. 585–593, ovdje str. 593, doi: <http://dx.doi.org/10.22158/wjer.v4n4p585>.

vijek.²⁰ S obzirom na to da se plastičnost s godinama smanjuje, dalo bi se zaključiti da se na razvoju kritičkog mišljenja uvelike valja raditi počev od najranije životne dobi, ali zapravo trajno kroz tzv. »permanentno obrazovanje«. Tu činjenicu dodatno potvrđuje postojanje niza psihoterapijskih pravaca kroz koje se ostvaruju mjerljivi rezultati u promjenama obrazaca mišljenja. Za dublji osvrt na spomenute rasprave i teme trebalo bi detaljnije iznijeti filozofske, psihološke, sociološke, biološke i psihoterapijske spoznaje, ali već temeljem iznesenoga možemo se složiti s autoricom Sarah Benesch, koja smatra da rasprave o kritičkom mišljenju nisu samo »bezazlene akademske razmjene mišljenja«, nego da su i dio ozbiljne političke rasprave o tome *što bi i na koji način* trebalo biti dio obrazovnih sustava.²¹ Isto tako, činjenica je da se kritičko mišljenje poučava, iako je upitno koji je model najprikladniji i kome pripada uloga razvoja kritičkog mišljenja. Naime, filozofi, psiholozi i prirodosnanstvenici, gotovo svi će ponoviti istu tvrdnju: poučavamo kritičkom mišljenju. Uzmemo li u obzir da je kontekstualnost važna, tada se čini da nije kontradiktorno reći da su svi u pravu, ali pitanje je u kojem smislu.

Poučavanje kritičkog mišljenja dio je obrazovnog sustava u Sjedinjenih Američkih Država, među predmetima se nalazi još od 1980-ih godina,²² dok je u Republici Hrvatskoj upravo u tijeku uvođenje toga nastavnog predmeta u škole. Takve prakse potvrđuju činjenicu da je riječ o politički relevantnoj, pa često i gorućoj ekonomskoj ili administrativnoj temi. Svakako, kritičko mišljenje u fokusu je obrazovnih sustava jer je značajno i za pojedinca i za društvo kao cjelinu. U tom je smislu već sredinom osamdesetih godina 20. stoljeća američki psiholog Robert J. Sternberg istaknuo činjenicu i značaj proučavanja kritičkog mišljenja iz filozofske, psihologijske i edukacijske perspektive, ali i potrebu oblikovanja svojevrsnog okvira za teorije o naravi kritičkog mišljenja, što bi na koncu pomoglo odgovoriti na pitanje: kako razvijati ili poučavati kritičko mišljenje? Naime, filozofijske teorije (inače s najdužom tradicijom) moraju biti logički rigorozne i konzistentne. Psihologijske teorije, s druge strane, temelje se na ljudskoj izvedbi i moraju biti konzistentne s obzirom na ponašanje koje opisuju, dok obrazovne teorije često nisu predmet ni filozofskih ni psihologijskih testova i teorija.²³ Sve pak imaju udjela u razumijevanju razvoja i poučavanja kritičkog mišljenja. Iz filozofijske perspektive, Robert Hugh Ennis ponudio je taksonomiju koja uključuje dispozicije i sposobnosti za razvoj kritičkog mišljenja. Nadalje, iz psihologijske perspektive, Robert J. Sternberg ponudio je taksonomiju prema kojoj postoje tri vrste vještina kritičkog mišljenja: meta komponenta, izvedbena komponenta i komponente stjecanja znanja i služenja stečenim znanjima. Naposljetku, iz obrazovne perspektive, Benjamin Bloom predložio je hijerarhijsku taksonomiju za kognitivno procesuiranje informacija. Od najnižeg prema najvišem, stupnjevi idu redom: *znanje, razumijevanje, primjena, analiza, sinteza i procjena*. Unatoč razlici u organizaciji taksonomija, Sternberg uočava da se taksonomije zapajnujuće podudaraju i da sve teorije

»... vjeruju u značaj učenja, razumijevanja, te vještina deduktivnog i induktivnog zaključivanja.«²⁴

Vidimo da pitanje o naravi i razvoju kritičkog mišljenja ima dugu tradiciju. Potonjem pitanju pokušalo se pristupiti s više razina: filozofske, psihološke i obrazovne, ali i u kontekstu individualnih iskustava u poznatom i nepoznatom okruženju, kao i u kontekstu odnosa kritičkog mišljenja osobe i vanjskog svijeta. Osim toga, tijekom povijesti se iz spomenutih perspektiva nastojalo formulirati testove za mjerenje kritičkog mišljenja, kao i programe za njegovo

poučavanje, a sve s ciljem da ga se učini svima dostupnim.²⁵ Ipak, do punog razumijevanja kritičkog mišljenja treba tek doći. Naime, kako razvijati kritičko mišljenje i tko bi trebao poučavati kritičko mišljenje i dalje je izazovna tema. Na tome tragu, Ennis je u jednom od svojih istraživanja istaknuo »najkontroverznija pitanja« u okvirima rasprava o razvoju kritičkog mišljenja: (1) treba li kritičko mišljenje poučavati tzv. »općim pristupom« (tj. zasebno),²⁶ (2) treba li ono biti ucijepljeno u predmete na postojećim područjima (tzv. »fuzijski pristup«), (3) treba li kritičko mišljenje razvijati iz uronjenosti u predmet i područje (tzv. »pristup uranjanja«), ili kritičko mišljenje treba poučavati kao kombinaciju istaknutih pristupa (tzv. »kombinirani pristup«)?²⁷ Potonje se često zanemaruje, a sama ideja vezanosti kritičkog mišljenja uz područje ili predmet (tzv. »predmetna specifičnost«) ostaje nejasna. Ennis tako smatra da postoje tri moguće verzije predmetne specifičnosti: *epistemološka*, *empirijska* i *konceptualna*. Dok je posljednja nejasna, prve dvije verzije ističu značaj pozadinskog znanja. Naime, epistemološka predmetna specifičnost naglašava postojanje značajnih razlika između polja i predmeta u odnosu na ono što konstituira tzv. »dobro mišljenje«,²⁸ dok empirijska predmetna specifičnost²⁹ upozorava da pojedini aspekti kritičkog mišljenja izraženi u jednoj situaciji neće nužno biti primjenjivi u drugoj situaciji.³⁰ Ennis ovdje potvrđuje – ono što je Bailin i sama istaknula – da je iznimno važna specifičnost konteksta poučavanja, te da je kritičko mišljenje normativan pojam, neodvojiv od sadržaja ili tzv. »predmetnog znanja«. Unatoč otvorenim pitanjima, potrebama za ekstenzivnim i longitudinalnim istraživanjima stupnja uspješnosti istaknutih modela u realističnim situacijama, potrebi za razvojem novih pristupa i alata u poučavanju kritičkog mišljenja,³¹ iz navedenog je razvidno da su za poučavanje kritičkog mišljenja važni svi pristupi. Budući da svaki pristup ima

20

Laura E. Berk ističe da starenje nije konačan »brodolom«. Vidi: Laura E. Berk, *Psihologija cjeloživotnog razvoja*, Naklada Slap, Jastrebarsko 2008., str. 10.

21

S. Benesch, »Thinking Critically, Thinking Dialogically«, str. 579.

22

R. H. Ennis, »Critical Thinking: A Streamlined Conception«, str. 31.

23

Robert J. Sternberg, *Critical Thinking. Its Nature, Measurement, and Improvement*, National Institut of Education, Washington 1985., str. 7–8.

24

Ibid., str. 10.

25

Ibid., str. 10–27.

26

Primjer općeg pristupa donosi npr. Raymond S. Nickerson, David N. Perkins, Edward Smith, *The Teaching of Thinking*, Taylor and Francis, Hoboken 2014.

27

Usp. Robert H. Ennis, »Critical Thinking and Subject Specificity: Clarification and Needed Research«, *Educational Researcher* 18 (1989) 3, str. 4–10, ovdje str. 4, doi: <https://doi.org/10.2307/1174885>.

28

Tri su principa epistemološke predmetne specifičnosti: (1) pozadinsko znanje, (2) varijacija među područjima zbog različitog konstituiranja tzv. »dobrog mišljenja«, te (3) puno razumijevanje – u smislu potrebe za razumijevanjem predmeta ili polja da bi se u njemu kritički mislilo. Usp. *ibid.*, str. 7.

29

Tri su principa empirijske (tj. domenske) predmetne specifičnosti: (1) pozadinsko znanje, (2) mala vjerojatnost transfera kritičkog mišljenja iz jedne domene u drugu (osim ako postoji dovoljno prakse u različitim domenama ili ako postoje upute koje su fokusirane na transfer) i (3) sumnja u uspješnosti općih uputa o kritičkom mišljenju. Usp. *ibid.*, str. 5.

30

Usp. *ibid.*, str. 9.

31

Detaljnije o potrebnim istraživanjima vidi: *ibid.*, str. 9–10.

svoje prednosti i posebnosti, potrebno je poznavati njihove domete i koristiti ih sukladno željenim učincima. Tako se, primjerice, i psihoterapijska praksa služi različitim metodama, ovisno o vrsti problema na koji pokušava odgovoriti, onda kada su u pitanju razne vrste kognitivnih distorzija.

5. Realni aspekti razvoja i razvoj kritičkog mišljenja

Budući da je čovjekov razvoj plastičan, on može razviti vlastitu biološku osnovu, odnosno može steći nova znanja i nove obrasce mišljenja. Štoviše, čovjek može poboljšati obrasce mišljenja, pa i u potpunosti promijeniti obrasce mišljenja. Čovjek, dakle, može razviti i kritičko mišljenje. Međutim, činjenica plastičnosti mozga ne govori ništa o tome kako će se razviti čovjekova biološka podloga. Ona zapravo sugerira da na čovjeka utječu i pozitivni i negativni inputi iz njegove okoline, jednako kao i istinite i pogrešne teorije s kojima se može susresti.³² Naime, među faktore koji utječu na razvoj, ali i na razvoj tzv. »dobrog mišljenja«, možemo ubrojiti gotovo sve: od okolnosti u kojima čovjek živi, obrazuje se ili se ne obrazuje, preko psiholoških crta ličnosti, intelektualnih predispozicija do socijalne strukture i ekonomskih, ratnih ili pandemijskih uvjeta. U tom je smislu opravdana potreba za provođenjem longitudinalnih istraživanja o modelima razvoja kritičkog mišljenja u realnim uvjetima.

Naime, potreba za longitudinalnim istraživanjima u realnim uvjetima javlja se iz razloga što se razvoj kritičkog mišljenja ne odvija u idealnim uvjetima, nego uz razne pozitivne utjecaje postoje i zapreke razvoju kritičkog mišljenja, odnosno razni aspekti čovjekova razvoja. To je Lewis Vaughn slikovito dočarao sljedećim riječima:

»Kritičko mišljenje se ne odvija u vakuumu već u okruženju koje je često neprijateljsko prema njemu. Ono se odvija u realnom svijetu, u umovima realnih ljudi koji gotovo uvijek imaju neke misli, osjećaje, iskustva i umne težnje koje, barem u pola slučajeva, sabotiraju kritičko rezoniranje na svakom skretanju.«³³

Nedostatak kritičkog mišljenja ugrožava i narušava ne samo razvoj znanosti i obrazovanja nego i mentalno zdravlje pojedinca i zajednice, čemu svjedoče vrlo razvijene psihoterapijske prakse koje uključuju rad s tzv. »kognitivnim distorzijama«, odnosno s pogrešnim načinom razmišljanja, percepcije ili vjerovanja, a koji uključuje iskrivljenu sliku o sebi, svijetu ili događajima.³⁴ Stoga, osim utvrđivanja naravi kritičkog mišljenja i oblikovanja strategija njegova razvoja, potrebno je razmotriti razvoj kritičkog mišljenja u kontekstu realnih aspekata čovjekova razvoja – kako bi se uklonile ili minimalizirale zapreke razvoju kritičkog mišljenja. Ovdje ćemo se usredotočiti na potonje.

Pokušavajući odgovoriti na pitanje kako razviti kritičko mišljenje, Vaughn je istaknuo niz psiholoških i filozofskih zapreka razvoju kritičkog mišljenja. No, tim zaprekama treba dodati i biološke i sociološke zapreke. Pogledamo li поближе zapreke razvoju kritičkog mišljenja, uočavamo da biološke zapreke mogu biti ozljede ili traume koje onemogućavaju ili privremeno blokiraju kritičko mišljenje i njegov razvoj. Ipak, plastičnost mozga u većini slučajeva osigurava mogućnost razvoja novih neuronskih putova i jačanje oslabjelih sinaptičkih veza. S druge strane, sociološke zapreke mogu biti: loš ekonomski status koji onemogućava obrazovanje, okolina koja negativno utječe na osobu, okolina koja prenosi netočne informacije³⁵ ili, primjerice, pandemijski uvjeti koji onemogućavaju prijenos znanja u specifičnostima određenih područja,

pa sukladno tome negativno utječu i na razvoj kritičkog mišljenja.³⁶ Filozofske zapreke, ističe Vaughn, nastaju zbog uvjerenja (npr. da je objektivnost nemoguća).³⁷ Tome bi svakako bilo opravdano pribrojiti i logičke pogreške ili tzv. »falacije«, za koje postoji duga povijest (filozofskih) upozorenja, kao i poučavanja izbjegavanju logičkih pogrešaka.³⁸ Na koncu, psihološke zapreke posljedica su načina na koji mislimo, odnosno nastaju uslijed psiholoških faktora poput osobnih motiva ili strahova (npr. konformističko ponašanje).³⁹

Dakle, realne aspekte razvoja čini mreža pozitivnih i negativnih faktora biološke, psihološke, sociološke i filozofske naravi. Navedeni faktori utječu i na razvoj kritičkog mišljenja. Drugim riječima, strategije razvoja kritičkog mišljenja trebale bi uzeti u obzir i realne aspekte čovjekova razvoja. Naime, niti čovjekov um, niti čovjekova psiha, niti čovjekova biološka osnova, niti čovjekovo okruženje nisu pasivni. Prije je riječ o cjelini koja se trajno mijenja. U toj trajnoj mijeni kritičko se mišljenje javlja kao nužnost: kako bi se biće razvilo u vremenu i kontekstu u kojem živi. Međutim, uzevši u obzir dinamičnost »okolišnih faktora« razvidno je da se oblikovanju strategija razvoja kritičkog mišljenja mora pristupiti interdisciplinarno i sa sviješću o utjecaju (ali i promjenjivosti) realnih aspekata razvoja na razvoj kritičkog mišljenja.

32

Usp. M. Judaš, I. Kostović, *Temelji neuroznanosti*, str. 119; James B. Aimone, Yan Li, Star W. Lee, Gregory D. Clemenson, Wi Deng, Fred H. Gage, »Regulation and function of adult neurogenesis: From genes to cognition«, *Physiological Reviews* 94 (2014), str. 991–1026, doi: <https://doi.org/10.1152/physrev.00004.2014>.

33

Lewis Vaughn, *Concise Guide to Critical Thinking*, Oxford University Press, New York 2018., str. 24.

34

O praktičnom radu s kognitivnim distorzijama detaljnije vidi na primjer: Robert L. Leahy, *Cognitive Therapy Techniques, Second Edition. A Practitioner's Guide*, The Guilford Press, New York 2017.

35

Koliko je značajan proces obrazovanja utemeljen na istinitoj informaciji, koji je istovremeno neodvojiv od odgoja – jer *informacija* nije samo »informacija« nego je i *formacija* – te kako takav odgoj može voditi i do *deformacija*, istaknuto je u: Marina Novina, »Obrazovanje i evangelizacija«, *Nova prisutnost* 17 (2019) 1, str. 111–124, doi: <https://doi.org/10.31192/np.17.1.7>.

36

Da su pandemijski uvjeti negativno utjecali na procese prijenosa znanja, a time i na mentalno zdravlje, pokazalo je istraživanje života u doba pandemije COVID-19 u Hrvatskoj iz 2020. godine, u kojem su posebno ispitani

studenti i učenici. Tako npr. »na pitanje što ih brine u vezi sa studiranjem tijekom pandemije, oko polovice studenata je izrazilo brigu oko nabave literature, nemogućnosti učenja bez pomoći kolega ili teškoća s učenjem bez izravnog kontakta s predavačem. Gotovo 70 % ih je izrazilo zabrinutost hoće li steći odgovarajuće znanje za buduće zanimanje, a preko 70 % ih je zabrinuto oko polaganja ispita. 3/4 studenata je zabrinuto za svoje zdravstveno stanje zbog dugog sjedenja i gledanja u ekran, kao i za svoje psihičko stanje zbog stresa«. Usp. Nataša Jokić-Begić *et al.*, »Preliminarni rezultati istraživačkog projekta *Kako smo? Život u Hrvatskoj u doba korone*«, Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, *Web2020.ffzg.unizg.hr*. Dostupno na: <https://web2020.ffzg.unizg.hr/covid19/wp-content/uploads/sites/15/2020/06/> (pristupljeno 29. 6. 2022.).

37

Autor u kontekstu filozofskih zapreka razvoju kritičkog mišljenja govori o *subjektivnom relativizmu*, *društvenom relativizmu* i *skeptizmu*.

38

Detaljnije vidi: Hans Hansen, »Fallacies«, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (ur.), Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/fallacies/> (pristupljeno 17. 9. 2022.).

39

Lewis Vaughn, *Concise Guide to Critical Thinking*, str. 25.

6. Zaključak

U svim životnim situacijama i stanjima – u prosudbi znanstvenih pitanja, emocionalnih stanja, umjetničkih, moralnih i duhovnih pitanja – čovjeku je potrebna kritička prosudba. Psihološki, biološki i neuroznanstveno gledano, čovjekov je razvoj plastičan, odnosno mišljenje nije samo neka dana ili zadana veličina. Dapače, mišljenje je moguće razvijati kako bi čovjek brže, lakše i bolje razlučivao situacije, emocije, stanja, potrebe itd. U tom kontekstu uočavamo da je značaj kritičkog mišljenja dvojak: stjecanje i služenje stečenim znanjima te očuvanje mentalnog zdravlja. Dakle, kritičko mišljenje i njegov razvoj bitni su i za pojedinca i za društvo u cjelini. Iako je kritičko mišljenje potrebno i poželjno, pitanje kritičkog mišljenja višestruko je složeno, ono zahtijeva da mu se pristupi iz više perspektiva, odnosno da se sagleda: (a) narav kritičkog mišljenja; (b) da se utvrde strategije razvoja kritičkog mišljenja, te da se (c) utvrde moguće zapreke razvoju kritičkog mišljenja.

O prvoj temi napisane su brojne knjige i znanstveni članci, ali utvrdili smo da nemamo jednoznačno određenje kritičkog mišljenja. Također, sagledano iz perspektive filozofije, psihologije i obrazovanja, možemo reći da kritičko mišljenje predstavlja i razumsko prosuđivanje, i umijeće razlučivanja, i valjano mišljenje, i mišljenje višega reda i metamišljenje, koje je vezano uz odlučivanje na dvije razine: (1) sadržajnoj (što vjerovati) i (2) praktičnoj/ praktičkoj (što činiti). To je važan aspekt kritičkog mišljenja koji izravno govori u prilog tezi da se ono ne može razvijati izolirano od sadržaja, nego da ovisi o kontekstu (tzv. »predmetnom znanju«). Nadalje, uočili smo da se o naravi kritičkog mišljenja govori kao o nizu dispozicija i sposobnosti za kritičko mišljenje. Na tome smo tragu utvrdili da je riječ o normativnom pojmu. Drugim riječima, za manifestaciju i razvoj kritičkog mišljenja važna je ne samo biologija nego i okolinski uvjeti, ali i specifičnosti partikularnih znanosti (tzv. »predmetno znanje«), što su, vjerujemo, značajni uvidi za oblikovanje strategija razvoja kritičkog mišljenja.

U tom smo smislu sagledali i pitanje poučavanja kritičkog mišljenja, te smo utvrdili da je i druga tema predmet otvorenih rasprava, poglavito u obrazovnim sustavima koji su u procesima uvođenja predmeta Kritičko mišljenje. Rasprava o razvoju kritičkog mišljenja ima dugu tradiciju, kojoj se, kao što smo vidjeli, pristupalo iz *filozofske*, *psihološke* i *obrazovne* perspektive. Iako se, dakle, raspravljalo o razvoju kritičkog mišljenja – u smislu individualnih iskustava u poznatom i nepoznatom okruženju, kao i u kontekstu odnosa osobe i vanjskoga svijeta – te se tijekom povijesti nastojalo formulirati testove za mjerenje kritičkog mišljenja, kao i programe za poučavanje kritičkog mišljenja, ovo je pitanje tema aktualnih rasprava. Naime, istraživanje iz 2022. godine pokazuje da se kritičko mišljenje može poučavati kroz najmanje tri postojeća modela: opći pristup, predmetni (fuzijski) ili kombinirani. Međutim, sagledano iz perspektive filozofije, psihologije i obrazovanja, svaki pristup razvoju kritičkog mišljenja ima svoju dobrobit, pa bi ih stoga trebalo kombinirati ovisno o željenim učincima. Ipak, čini se da je nit koja povezuje sve pristupe normativno obilježje kritičkog mišljenja ili značaj predmetnog znanja. Unatoč nizu otvorenih pitanja, a koja tek čekaju istraživačke rezultate, potonje bi svakako trebalo imati na umu.

Na koncu, utvrdili smo da se oblikovanju strategija kritičkog mišljenja treba pristupiti interdisciplinarno. Naime, čovjekov razvoj uključuje biološke, psihološke, sociološke i filozofske aspekte, a čija se plastičnost – u pozitivnom i negativnom smislu – odražava i na razvoj kritičkog mišljenja. Štoviše, može-

mo reći da su čovjekov razvoj i razvoj kriičkog mišljenja neodvojivi upravo zato što je kriičko mišljenje čovjeku nužno za razvoj u vremenu i kontekstu u kojem živi: za stjecanje i služenje stečenim znanjima te očuvanje mentalnog zdravlja. To je jedan od glavnih razloga zašto razvoj kriičkog mišljenja treba prilagoditi čovjekovom razvoju, odnosno biološkim, psihološkim, sociološkim i filozofskim obilježjima osobe. U pogledu kvalitetnijeg razvoja kriičkog mišljenja, oblikovanje raznovrsnih strategija (razvoja kriičkog mišljenja) čini se kao obećavajuće rješenje.

Tri iznesene perspektive, same po sebi, predstavljaju vrlo složena pitanja. U tom smislu, cilj ovoga rada nije bio odgovoriti na sva kontroverzna pitanja, niti ponuditi neka gotova rješenja, nego istaknuti nužnost višedimenzionalnog i interdisciplinarnog pristupa pitanju naravi kriičkog mišljenja i njegova razvoja. Naime, ovo je istraživanje pokazalo da su filozofska, psihološka, biološka, sociološka i obrazovna perspektiva samo načelno odvojive, odnosno da su sve jednako važne za razumijevanje naravi kriičkog mišljenja i njegova razvoja. Biolozi, psiholozi, filozofi i sociolozi trebali bi uložiti zajedničke napore i aktivno sudjelovati u oblikovanjima strategija razvoja kriičkog mišljenja, čime bi se zasigurno podigla kvaliteta prijenosa i stjecanja znanja, poboljšalo služenje stečenim znanjima, ali i uspješnije očuvalo mentalno zdravlje osobe i zajednice.

Marina Novina

Critical Thinking, Knowledge, and Mental Health

Abstract

Critical thinking is important for each individual and for society: in the context of gaining knowledge, using the obtained knowledge, and in the context of preserving mental health. This makes it clear that the issue of critical thinking is complex and should be viewed multi-dimensionally and interdisciplinary. Therefore, this research (1) establishes the fundamental characteristics of critical thinking, that is, it talks about the nature of critical thinking. Then, (2) it explores the possibilities or the so-called strategies for the development of critical thinking, and (3) looks at the development of critical thinking in relation to the real aspects of human development. The aim of this paper is to help conceptually resolve controversial issues that concern the nature of critical thinking and its development to, in the end, improve the level of asset and use of obtained knowledge, and to improve the preservation of the mental health of individuals and communities.

Keywords

critical thinking, development of critical thinking, philosophy, psychology, biology, education, knowledge, mental health